

Karsai László
Életinterjú levélben a 80 éves
Randolph L. Braham professzorral

A könyveknek és a kéziratoknak is megvan a maguk sorsa. Amikor 2002 júliusában felhívtam a *Múlt és Jövő* egyik munkatársa és megkérdezte, volna-e kedvem „valamit” írni a magyar zsidó holokauszt legnagyobb élő tudósáról, a nemzetközi hírű történésről, Randolph L. Braham professzorról, szinte azonnal igent mondtam. Majd gyorsan írtam a professzor úrnak egy rövid levelet, most ebből idézek néhány sort:

„...én valami szakszerűt, ugyanakkor személyes hangvételt szeretnék írni Rólad, valami olyasmit, amiből a szélesebb olvasóközönség Téged, az embert, a családapát, a férjet is, nem »csak« a történezt is megismerheti. Kérdéseim között ezért lesznek nagyon személyes jellegűek is, természetesen ha úgy látod jónak, akkor ezekre nem, vagy csak nagyon röviden válaszolsz majd.”

Randolph L. Braham professzor hosszú levélben, kimerítően részletesen és rendkívül őszintén válaszolt minden egyes kérdésemre. Eredeti kérdéseimet egyik legkedvesebb magyar kollégája, dr. Molnár Judit egyetemi docens újabakkal egészítette ki. Randolph L. Braham válaszában némi iróniával meg is jegyezte: csak azt „felejtettük el” megkérdezni, hogy mikor, kivel, és hogyan vesztette el a szüzességét...

Meséj először a családozról, szüleidről! Meddig tudod visszavezetni a családfádat?

Apám 1892. január 2-án Mikeházán, az erdélyi Dés melletti kis faluban született. Születési anyakönyvi kivonata szerint Ábrahám Lajosnak nevezték, de mindenki csak zsidó nevén Itzik Leibnek hívta, ami az „Oroszlán Izsák” csúfondáros változata. Apám nagyszüleim hetedik, legkisebb gyereke volt. Nagyon keveset tudok apai nagyszüleimről. Apai nagyapám, Ábrahám Dávid állítólag Kozárváron született, Dés mellett, valamikor az 1830-as években. De az is lehetséges, hogy valahonnan Galíciából vagy Oroszországból vándorolt be és telepedett le Erdélyben. Az 1860-as években házasodott meg, felesége első fokú unokahúga, Weinstein Regina volt. Anyai nagymamám, Weinstein Rozália Weinstein Regina nővére volt. Apai nagyapámról úgy hírllett, hogy az első világháború idején halt meg, Kozárváron temették el. A hét Ábrahám gyerek, három fiú és négy lány közül négyen (Manó, Hanna, Heléna és Berta) az első világháború után kivándoroltak az Egyesült Államokba. Ábrahám Samu nagybátyám Marosvásárhelyen telepedett le, igen sikeres üzletember, az „Ábrahám és Weisz” kereskedőház társtulajdonosa, a városi Ortodox Hitközség elnöke volt. Bár szegényebb sorsú hitsorsosai

számára igen nagylelkűen adakozott, Lajos öccsét, apámat sohasem segítette. Feleségével, Saroltával és fogadott lányukkal, Magdával együtt 1944 júniusában Auschwitzba deportálták, mind a hárman ott haltak meg.

Anyám, Katz Eszter Páncélcsehen született 1897. március 24-én. Ő volt a második gyerek ebben az ortodox zsidó családban. Parókat hordott, kóser konyhát vezetett és minden zsidó ünnepet, szent napot megtartott. 1919-ben ment férjhez apámhoz. Anyám nagyszerűen főzött, még a legegyszerűbb ételeket is nagyon finoman, ízletesen készítette el. Figyelembe véve, hogy milyen szegények voltunk, ma is csak csodálni tudom, hogyan tudott minket ilyen jól tartani.

Nővérem, Margit 1920. június 15-én Désen született. Miután hat évig járt a helyi román általános iskolába, varrni kezdett tanulni. Amikor elmúlt 20 éves, szüleink elhatározták, hogy férjhez kell mennie egy „biztos jövővel” rendelkező férfihoz. A kiválasztott férj Márkus Dezső órász és ékszerész volt. Csak a világháború (és miután túléltek Auschwitzot, valamint más táborokat) után, 1945-ben házasodtak össze. Nővérem gyomrában nem sokkal hazatérése után egy rutinjellegű orvosi vizsgálaton egy „dagantot” fedeztek föl és azonnal műtőasztalra fektették. A „dagant” a legkülönbébb dolgokból állt: spárgák, cipőfűzők, bőrdarabok, kavicsok stb. Mindenféle, amit a nővérem lenyelt, hogy éhségét csillapítsa Auschwitzban, Rigában, Stutthofban, Guttauban és más táborokban. Gyomra ezeket nem tudta megemészteni és kis labdává gyúrta össze. Fiuk, Sándor 1946. december 2-án született, ő volt a holokauszt után az első zsidó fiú, aki Désen született.

Tizenöt közeli rokonom közül tizenhárman pusztultak el a holokauszt idején.

Bukarestben születtem, nem tudom, hogy szüleim miért laktak egy ideig a román fővárosban, de nem sokkal születésem után (1922. december 20.) visszaköltöztek Désre. Mint az erdélyi városok többsége, Dés is többnemzetiségű volt. Lakóinak, így zsidó lakosainak többsége is magyarul beszélt. Désen főleg ortodox zsidók éltek, az 1941-es népszámlálás adatai szerint a város 19 242 lakosa közül 3719 volt zsidó. Az ortodox zsidók jiddisül is beszéltek. A magyarok kétharmada katolikus, egyharmada református vagy kálvinista volt. Gyerekkoromban a Strada Codroluiban (Kódor utca) laktunk, ahol főleg ortodox és haszid zsidók éltek. Poros, ka-

nyargós utca volt, arról a kis térről indult, amelyen a csodálatos Nagy Zsinagóga állt, nem messze a városszéli legelőtől. Gyerekkoromban nagyon szerettem nézni, amint a tehenek és vízbivalyok reggelenként kiballagnak a legelőre, este meg vissza. Mindig ámulattal néztem, ahogy ezek a nagy állatok tévedhetetlen ösztönnel maguktól megtalálják a „saját” házukat és minden noszogató, ostorcsapás nélkül befordulnak a saját udvarukba. A tehenekről és a vízbivalyokról jut eszembe: kiskoromban egyszer valaki bemesélte nekem, hogy a tehenekből jön a tej, a vízbivalyokat pedig ha megfejik, akkor belőlük kávé vagy kakaó jön.

Egyik első gyerekkori emlékem Panet Elimelech Jákob főrabbihoz fűződik. 1934-ben a főrabbi elment Palesztinába, ahol, annak ellenére, hogy mélyen vallásos haszid volt, arra a meggyőződésre jutott, hogy a zsidóknak vissza kell térniük őseik földjére. Ez óriási feltűnést keltett, mert éles ellentétben állt Joel Teitelbaum főrabbi álláspontjával, aki a szatmári haszidok világszerte ismert vezetője volt. Amikor Panet főrabbi visszaérkezett Désre, a vasútállomáson ezrével várták hívei, többségükben haszidok, én is ott voltam. Hívei megrohanták a lovas kocsiját, kikötötték a lovakat és énekelve, táncolva húzták hazáig a kocsit. Panet főrabbi, ellentétben egyes más zsidó vallási vezetőkkel, bár lehetősége lett volna elmenekülni, nem hagyta el híveit 1944-ben. Auschwitzban ölték meg, egyes túlélők visszaemlékezései szerint a *Sömá Jiszroélt* mondta, mikor a gázkamrához terelték híveivel együtt.

Családomat, szüleimet a hitközségünkben modern ortodox zsidóknak tartották. Apám minden pénteken este és szombaton reggel, valamint természetesen minden zsidó ünnepen elment a zsinagógába. Hét közben otthon elmondta a reggeli imát, táliszát és tfilinjét viselve. Jom kippurkor böjtölt, mint mindenki a családban. Péntek esténként apámmal mentünk a rituális fürdőbe, ahol, bár mozdulni is alig lehetett, olyan kicsi volt és olyan sokan voltunk, a velem egykorú gyerekekkel nagyokat hancúroztunk. A *mikve* nagyon fontos volt számunkra, mivel soha nem volt olyan lakásunk, ahol zuhany, fürdőszoba vagy angol WC lett volna. Mint Dés lakóinak többségének, nekünk is kútról kellett a vizet hoznunk.

A dési zsidó közösség a *balaba* szigorú erkölcsi előírásai, szabályai és törvényei szerint élt. A válás viszonylag ritka volt, áttérés pedig szinte

soha nem fordult elő. Ha a hitközség egyik tagja úgy döntött, hogy kikeresztelkedik, megesett, hogy családtagjai egész héten keresztül *siivét* ültek, mintha meghalt és eltemették volna.

Gyerekkoromban nővéremmel és iskolatársaimmal sokat játszottunk együtt a szénaboglyákban. Volt néhány tehenünk, ezek jelentették a fő megélhetési forrásunkat. Szerettem apámnak segíteni a fejszben, jutalmam sokszor egy-egy pohár frissen fejt, meleg tej volt. Gyakran én vittem házhoz a törzsvásárlóinknak a megrendelt tejet. Máig emlékszem, milyen nagy szomorúságot okozott, amikor kedvenc tehenünk, Bumba megdöglött. Ő volt apám kedvence, valószínűleg azért, mert ő „adta” a legtöbb tejet.

Mit jelentett Neked a zsidó vallás 1940 előtt és az „országgyarapítás” után?

15 vagy 16 éves koromig hívő zsidó voltam, nagyon komolyan vettem a Tóra, a Talmud stb. tanulmányozását. Rendszeresen jártam a zsinagógába, bár pajeszt soha nem viseltem, imasálat viszont igen. 16 éves koromtól gondolkodásom egyre világiasabbá vált. Ekkoriban kezdtem érdeklődni a cionizmus iránt is. Az asszimiláció, szemben a zsidó nacionalizmussal és a szocialista integráció, amit a *Bund* hirdetett, a szocialista cionizmus, amelyet a *Somer Hacair* hívei vallottak, hogy csak kettőt idézzek, eleinte nagyon érdekelt. A dési cionista szervezetek közösen használtak egy épületet a városban. Megosztottak az udvaron és a szobákon, amelyeket egybenyitva remekül lehetett táncolni. De a politikai programjaikat, vita- és felolvasóestjeiket külön szervezték. Kezdetben inkább társadalmi, mintsem politikai okai voltak annak, hogy melyik cionista szervezethez csatlakoztam. Barátaimat követtem, akiknek többsége először az ortodox *B'ne Akiba* tagja volt. Végül a híres Vlagymir Zsabotyinszkij alapította revizionista *Betar*-ba léptem be. Soha nem voltam elszántan lelkes cionista, olyan, aki kész Palesztinába kivándorolni. Szívem mindig Amerikáért dobogott. Mindazonáltal ma is cionistának vallom magam abban az értelemben, hogy reszketek Izrael biztonságáért és fennmaradásáért, és mindent megteszek, ami csak módomban áll, ezért az országért. Amerika mellett ez az egyetlen ország, amelyet magamhoz közel állónak érzek.

Politikai érdeklődésemet két nemzetközi esemény és egy romániai kormányváltás befolyásolta. Egyre többet hallottam és kezdtem olvas-

Jobbomon Singer Sándor (Fiúka) barátommal Dés főterén a náci és az olasz lobogók alatt, várván a magyar csapatok „diadalmas” bevonulását (1940. szept.)

ni a nácikról, a nürnbergi törvényekről, a Harmadik Birodalom agresszív külpolitikájáról. Nagy figyelemmel követtem a spanyolországi polgárháborúról szóló híreket is. Természetesen egyértelműen náciellenes és (spanyol) köztársaságpárti voltam. Drukkoltam Hajlé Szellasszié etióp császárnak, a Négusnak, amikor Olaszország megtámadta országát. Zsidó öntudatra ébredésemet és politikai tudatosodásomat csak erősítette, amikor 15. születésnapom idején, 1937 decemberében a szélsőségesen nacionalista és antiszemita Octavian Goga és Alexandru Cuza alakított kormányt Romániában. A Goga–Cuza-kormány viszonylag rövid fennállása (1938 februárjában már meg is bukott) idején sorozatban adta ki az antiszemita törvényeket és rendeleteket, amelyek már kikövezték az utat a román holokauszthoz. A zsidók azzal próbálták magukat nyugtatni, hogy Romániát közvetlen német veszély nem fenyegeti, mert függetlenségét (akkoriban sokan így hitték) szövetségese, a világ legnagyobb katonai hatalma, Franciaország garantálja. Mint kiderült, ez illúzióknak bizonyult.

1940. szeptember elején emlékszem, hogy néztük, amint a román katonaság kivonul azok-

ról a területekről, így Désről is, amelyeket a II. bécsi döntés Magyarországnak visszaadott. Napokon keresztül vonultak, hosszú sorokban a román egységek, elég nyomorultan néztek ki. Igaz, a bevonuló magyar csapatok felszerelése sem volt sokkal jobb állapotban. A magyar csapatokat zászlódíszbe öltözött utcák fogadták, egymás mellett lengtek a náci, az olasz fasiszta és a magyar nemzeti zászlók. Barátommal, Singer Sándorral le is fényképeztek, amint náci és fasiszta zászlók alatt állunk a Főúton a hatalmas tömegben.

A zsidók elkezdték Hitlert a gonosz, az ördög megtestesülésének látni, egy új Hámánnak vagy Amaleknek. Egyik nagybátyám a kutyáját nevezte el Hitlernek, amin (zsidó) szomszédai nagyon jókat szórakoztak, de később nagybátyám megbánta döntését. Ahogy erősödött Romániában az antiszemita agitáció, el kellett altatnia a kutyát. Politikai öntudatra ébredésem egyik döntő eseménye volt a Molotov–Ribbentrop-paktum megkötése 1939. augusztus 23-án. Baloldali gondolkodású barátaimat ez nagyon megdöbbenetette.

Iskola, gimnázium, ifjúság: találkozta-e és ha igen, milyen formában román és/vagy magyar antiszemitákkal?

Sem nővérem, sem én nem voltunk bölcsődések vagy óvodások, ezek a gazdag gyerekek kiváltságai voltak, mi pedig szegények voltunk. Nővéremet a helyi román általános iskolába írták be, azért, mert a zsidó iskolába csak fiúk járhattak. A zsidó elemi iskola, ahogy mondani szokták, afféle „osztatlan tanyasi” iskola volt, egy osztályteremben több korosztály tanult. A különböző tantárgyakat, olvasás, írás, számtan, ugyanaz a tanár tanította. Máig szégyellem, hogy milyen komisz kölykök voltunk szegény tanítóinkkal, Salamon bácsival. Petárdát tettünk a széke alá, vödröt, tintatartót az ajtó fölé, mielőtt belépett volna stb. Iskola után főleg fociztunk, mi, szegényebb gyerekek mezítláb, nehéz rongylabdával. Általában jobbszélsőt vagy jobbfedezetet játszottam, gyors voltam és nagyon lelkes. A nyarakat gyakran töltöttem Páncélcsehen, anyai nagymamámnál. Azt gyanítom, hogy főleg azért küldtek hozzá, hogy felhizlaljon. A kortársaimhoz képest sovány, alacsony, fejletlen gyerekek tüntem, ekkor ragadt rám gúnynevem: Pici. Csak nagyon kevesen tudják, hogy mi az igazi, eredeti nevem. ¹⁰

Az általános iskolában és a gimnáziumban is eminens tanuló voltam. A gimnáziumban az egyik legtiszteltebb és legrettegettebb tanárunk a matematikatanár, Crisan volt. De még ő is nagyra becsülte tudásomat és mindig a legjobb osztályzatot kaptam. A tanévzáró ünnepségeken mindig a kitüntetettek között voltam, sok kötet román történelmi és irodalmi művet kaptam jutalmul. Az általános iskolát a dési zsidó iskolában fejeztem be. A dési „Petru Rares” gimnáziumban tanultam tovább, abban reménykedve, hogy Samu nagybátyám marosvásárhelyi üzletében esetleg könyvelőként majd alkalmaz. Bár, mint említettem, kitűnő tanuló voltam, szüleimnek az volt a sziklaszilárd meggyőződésük, hogy a náci érában csak értelmiségi foglalkozásból nem fogok tudni megélni. Ezért nagyon bölcsen délutánonként a Talmud tanulmányozása helyett órákon keresztül egy műbútorasztalos műhelyében dolgoztam. Az itt szerzett szakértelmem már 1941–1942-ben, amikor levante-gyakorlatokra hívtak be, hasznomra volt. A parancsnok számára készítettem egy íróasztalt, ezért felmentett a különféle nehéz fizikai gyakorlatok vagy munkák (útépítés stb.) alól. Szakképzettségem később is hasznomra vált. Amikor először járnak nálunk barátaim, sokszor alig akarják elhinni, hogy a házukban az összes bútort, a könyvespolcokat és az íróasztalt is a két kezemmel csináltam. A gimnáziumot csak 1945-ben, amikor visszatértem a munkaszolgálatból, akkor fejeztem be.

Igen, sokszor találkoztam magyar és román antiszemitákkal is. Egy esetre különösen emlékszem, valamikor 1942 végén egy csoport magyar antiszemita gengszter lefogta az apámat, akivel éppen hazafelé mentem és arra kényszerítették, hogy nézze végig, amint engem véresre vernek.

A dési zsidó fiúk és lányok nagyon aktív társadalmi életet éltek. Szinte minden szombat este volt valahol tánc, a főutcai korzón is nagy élet folyt. Igen sok jó barátom volt, többségüket 1944–1945-ben megölték. Szerencsésnek tartom magam, mert négy legjobb barátom ugyanabba a munkaszolgálatos századba (X/2.) került, ahova én is, így tudtunk egymásnak segíteni. Nagyon sokszor voltam szerelmes, máig emlékszem egy lányra, aki 1940-ben kivándorolt az Egyesült Államokba.

Mi volt életemben a legnagyobb csalódás és mi volt a legnagyobb öröm?

Mint mindenki, én is nagyon sokszor csalódtam, de ugyanakkor több okom is van arra, hogy boldog legyek. A csalódások között említhetem annak az illúzióknak a szertefoszlását, hogy 1945 után is fennmaradhat az antifasiszta szövetség és a nagyhatalmak összefogására lehet az új világrendet alapozni. De például számos csalódás ért 1948-ban, amikor New Yorkba érkeztem. Azzal kezdődött, hogy 1948 januárjában, amikor hivatalosan mint (már másodszor életemben) román állampolgár a Marine Flasher csapatszallítón megérkeztem, akkor a hidegháború már teljes lendülettel tombolt. Miután az utasok mind leszálltak, engem rendőri őrizet alatt Ellis Islandre vittek. Azt hiszem, az egyik utolsó „vendége” voltam a történelmi híru bevándorlóközpontnak. A rendőrök anélkül vittek el, hogy a kikötőben üdvözölni tudtam volna számos rokonomat, akik fogadásomra megjelentek. Néhány nappal később bevittek Manhattanbe, a Columbus Circle környékén egy kormányépületben állítottak a bevándorlási és állampolgársági ügyekben illetékes bíró elé. Végül egyik befolyásos rokonom közbenjárására, 500 dollár óvadék ellenében szabadlábra helyeztek.

Mint már említettem, három nagynéném és egy nagybátyám volt olyan okos, hogy már az 1920-as évek elején az Egyesült Államokba menjem. Manó nagybátyám (az USA-ban: Emanuel) volt talán a legidősebb fiú. 1920 tájékán Bukarestben volt kóser étterme. Lehetséges, hogy a szüleim azért mentek ekkoriban a román fővárosba. Talán azt remélték, hogy Manó beveszi majd öccsét társként az üzletbe. Csalódnium kellett. Bár felesége, Frida volt a „keresztanyám”, ő tartott a kezében Bukarestben, amikor körülmetéltek, soha, egyetlen fillérrel sem támogattak. Amikor 1948–1950-ben már amerikai egyetemi hallgató és nagyon szegény voltam, nyaranként pincérként, majd főpincérként dolgoztam a Pontiac Hotelben, ebben az elegáns Catskills környéki hotelben, amely az ő tulajdonuk volt. Semmivel sem bántak velem jobban, mint a hotel többi alkalmazottjával.

A négy Ábrahám lány közül csak egy, Róza maradt Désen, ő férjhez ment Thaler Bernáthoz. Tizenhárom gyerekük született, egy közülük kiskorában meghalt. A többiek – hat fiú és hat lány – az első világháború után kivándoroltak az Egyesült Államokba. Közülük Amerikában csak Murray Thalerrel kerültem közelebbi kapcsolatba. Egyetemi hallgatóként egy ideig,

természetesen munkavállalási engedély nélkül, Murray kicsiny nyakkendőzetében dolgoztam. A legprimitívebb fizikai munkát végeztem, csak hogy valami zsebpénzhez jussak. Thaler Izsákkal, Murray egyik öccsével még Désen kötöttem barátságot, ahol ő a híres helyi *jesivában* tanult. Gyakran vendégeskedett nálunk és nagyon szerette anyám főztjét. Testvéreivel és nővéreivel ellentétben nagyon nehezen tudott bevándorlási vízumot szerezni az Egyesült Államokba. Őt is, mint engem, 1943. október elején hívták be munkaszolgálatra. Ő is olyasféle kényszermunkát végzett, mint én: árokásás, bunkerépítés, hótakarítás stb. Az ő századát is Sztaniszlavov és Kolomea környékén „vetették be”. 1944 telén találkoztam vele, amikor a Vörös Hadsereg támadása előtt a magyar és német egységek pánikszerű zűrzavarban vonultak vissza. Megsajnáltam és az egyetlen tartalék kabátomat neki ajándékoztam. Sorsunk később is hasonlóan alakult. Mint engem is, őt is a szovjet katonák „szabadították fel”, de csak azért, hogy volt rabtartóival együtt egy szovjet hadifogolytáborba kerüljön. Én szerencsésebb voltam, mint ő. Az én hadifogolytáboromban az elhárító tiszt zsidó volt, aki ismerte a nácik zsidópolitikáját és segített nekem és más zsidó foglyoknak megszökni. Izsák nem volt ilyen szerencsés, Murmanszk környékére került, nem messze az északi sarkkörtől, több más szerencsétlen zsidó hadifogollyal együtt. Ugyanebben a táborban ezrével voltak német és magyar tisztek és katonák, sokan közülük fogságba esésük előtt igen aktívan részt vettek a zsidók üldözésében. Még a szovjet hadifogolytáborban Izsák tbc-s lett, sokáig ezért nem engedték be az USA-ba.

A legidősebb Ábrahám lány, aki Amerikába jött, Háni volt. Márk Hermannhoz ment feleségül, négy gyerekük még Désen született. Közülük Izidorral New Yorkban közeli barátságot kötöttem. Ő gyémántcsiszoló lett, tőle vettem azt a kis gyémánt eljegyzési gyűrűt, amelyet 1954. október 24-én menyasszonyomnak, Elizabethnek átadtam. Elizabeth egyébként egy Omega órát vett nekem, és belevéselte a fent említett „végzetes” dátumot.

A legfiatalabb Ábrahám lány Berta volt, ő egyidős volt édesanyámmal, sőt ugyanazon a napon született (1897. március 24.). Márk Samuhoz ment férjhez, és bár az Amerikába kivándorolt Ábrahámok közül ők voltak a legszegényebbek, ő segített nekünk a legtöbbet. Férjével együtt egy kis nyakkendőkészítő üzemben

Mint „străjer” (őr), a román nacionalista ifjúsági szervezet tagja

dolgoztak, nehéz, fárasztó fizikai munkát végeztek. Én természetesen nagyon hálás voltam nekik, hogy milyen sokat próbáltak segíteni nekem, de mélységes csalódottságomat csak fokozta, amikor az ő mindennapi életüket is látva rá kellett jönnöm, hogy Amerikában sincs kolbászból a kerítés. Emlékszem, amikor még a harmincas évek közepén az első családi fotókat hazaküldték Désre, a Márk család tagjai (két fiúk született, Adolph és Andrew) jól szabott ruháikban olyan elegánsnak, egészségesnek és gazdagnak látszottak. Ez a fotó és az a sok-sok többi kép, amiket ők hazaküldtek, kitörölhetetlen hatást gyakoroltak rám. Ezek csak megerősítették bennem azt a mély meggyőződést és azokat az illúziókat, amelyeket Amerikával kapcsolatban tápláltam, nem utolsósorban a hollywoodi filmek hatására is. Ugyanakkor ma már hálás is vagyok ezeknek a fotóknak és az amerikai filmeknek. Ezek hatására döntöttem úgy, hogy ha török, ha szakad, én Amerikában fogok élni. Ez az elszánt vágy akadályozta meg azt, hogy a holokauszt után a baloldali ideológiák magukkal ragadjanak, mint az sok barátommal megtörtént.

Anyai nagymamám, Weinstein Rozália az 1870-es években született. Szüleinek, Hinge és

Walf Weinsteinnek összesen kilenc gyereke volt. Rozália valamikor az 1890-es évek második felében ment férjhez Katz Illés szabóhoz és Páncélcsehen telepedtek le. Az Ábrahám és a Katz család tagjai gyakran összejártak. Katz Illésnek hat gyereke volt. Anyai nagyapám 1912-ben elutazott az Egyesült Államokba, valószínűleg felmérni, hogy számára milyen lehetőségek adódnak ott. Fél évvel később visszatért Páncélcsehre és közölte, hogy Amerika „nem megfelelő”.

Ma mi tud a legjobban felbátorítani, feldübtíteni?

Becstelenség, megbízhatatlanság, képmutatás.

Mi a véleményed a rendszeres sportolásról? A fogyókúrás ételeket részesíted-e előnyben, vagy időnként megkóstolod a régi jó hazai ízeket? Ki a főszakács nálatok otthon?

Úgy vélem, hogy a sportolás (ideértve a rendszeres testgyakorlást még idősebb korban is) rendkívül fontos a jó közérzethez és az egészséghez.

Általában kiegyensúlyozott diétát tartok, egészséges ételeket eszem, de előfordul, hogy nem tudok ellenállni a kísértésnek és eszem valami „nagyon egészségtelen, de nagyon ízletes” ételt, mint például „kacsasültet párolt káposztával” Pesten a Fatálban. Otthon általában én főzök, gyakran fölteszek valami jó zenét és főzés közben dúdolom a dallamot és táncolok is. Étlapomon magyar, román, olasz és francia ételek is vannak. Nyaranként a házunk mögötti kiskertben gyakran szoktam grillezett húsokat is készíteni.

Mutasd be feleségedet, fiaidat, unokáidat!

Feleségem, Elizabeth Németországban, Manheimben született 1932. január 7-én. 1936-ban családja Olaszországba költözött, 1946-ban érkezett az Egyesült Államokba. A Columbia Egyetemen és a Barnard College-ben szerzett vegyészmérnöki diplomát. Évtizedeken keresztül mint számítógépes mérnök dolgozott az Institute of Electrical and Electronics Engineersben. 1954. december 15-én házasodtunk össze. Két fiunk született, Steven 1954. július 3-án, ő a University of Californián (Berkeley) doktorált, közgazdász diplomája van. Felesége Mariko Sanburg (minnesotai lány, édesapja

svéd, édesanyja japán), 1985. június 15-én házasodtak össze. Két fiuk van (Jacob, 1997. október 14.) és Ethan (1999. november 15.). Steven egy Wall Street-i cég elnökhelyettese. Kisebbségi fiam, Robert 1959. február 7-én született. Disszertációja kivételével csaknem megszerezte a zenetudományi PhD-t, nagyszerűen zongorázik, eredetileg szólókoncertezni akart. Végül a tudománynál és a számítástechnikánál kötött ki. Hosszú ideig egy internetes újság főszerkesztője volt. 1998. december 30-án kötött házasságot egy brooklyni vörös hajú lánnyal, Rosalie-val, még nincs gyerekük.

1940–1944 – a magyar uralom alatt a zsidótörvények hogyan hatottak mindennapi életetekre?

Szüleim generációja nagyon várta a magyar uralom visszatérését. Ők az Osztrák–Magyar Monarchia-beli zsidó „aranykor” visszatérésében reménykedtek, nagyon keveset tudtak Magyarországról, amely semmivel sem volt kevésbé antiszemita, mint Románia. Semmit sem tudtak az 1938-as és 1939-es magyar antiszemita törvényekről. Azt hitték, abban bíztak, hogy a magyarok majd felszabadítják őket a Vaszárda rabigájából. Az élet hamarosan egyre nehezebbé vált, főleg mivel apámnak nem volt semmiféle szakmája. Mi alapvetően nagyon szegények voltunk. Anyámnak és nővéremnek is dolgozni kellett, ruhavarrásból, ruhák javításából próbáltak valami kis pénzt keresni.

Munkaszolgálatodat hol végezted? Kik segítettek, amikor megszöktél a munkaszolgálatból? Hogyan próbáltad meghálálni segítőidnek, amit érte tettek?

1943. október 4-én vonultam be Nagybányára, a X. számú munkaszolgálatos zászlóaljhoz, amely Reviczky Imre ezredes parancsnoksága alatt volt. Mint már említettem, több dési jó barátommal együtt kerültünk a X/2. munkaszolgálatos századba. Ezredünket Sztaniszlavov és Kolomea környékére helyezték 1944 márciusában. Századparancsnokunk igen rendes ember volt. A keretlegények között voltak igen „megértők”, de voltak olyanok is, akik brutálisan bántak velünk. Az 1944. végi nagy visszavonuláskor öten (négyen Désről és egy társunk Érmihályfalváról) egyszer csak elhatároztuk, hogy megszökünk. Előzetesen nem tettünk semmiféle előkészületet a szökésre. Ez 1944.

december közepén történt, Nyíri környékén, Kassa és Sátoraljaújhely között félúton, közel a szlovák határhoz.

Az, hogy hogyan éltük túl a következő időszakot, drámai, de túl hosszú történet ahhoz, hogy itt most elmondjam. Végül egy istállóban kötöttünk ki, Novák István tanyáján. Novák és családja befogadott minket, elrejtettek, elláttak élelemmel, ruhával. Az 1980-as évek elején a washingtoni magyar nagykövet segítségével sikerült a Novák családot felkutatnom és javaslatomra a Jad Vahem a Világ Jámбора kitüntetésben részesítette Novák Istvánt. Amikor a döntés megszületett, Novák István már nem élt, én meghívtam hozzánk New Yorkba lányát, Margitot. Egy hétig lakott nálunk, elvittem Washingtonba egy holokausztkonferenciára. Néhány székkel mellette ült George Schultz külügyminiszter. Margittal ma is kapcsolatban vagyunk, minden karácsonykor küldök neki ajándékot.

1945 januárjában „szabadultam fel”, és rövid időre, mint már említettem, egy szovjet hadifogolytáborba kerültem. A zsidó származású elhárítótiszt egy nap szólt nekünk, zsidó foglyoknak, hogy sötétedés után menjünk az általa megjelölt kapuhoz. Amikor összegyűltünk, kinyitotta a kaput és annyit mondott: „pasli”. Figyelmeztetett minket, hogy nappal ne menjünk az utakon, mert ismét elfoghatnak a szovjet járőrök.

Mikor, miért vándoroltál ki Amerikába? Mít csináltál a munkaszolgálat után, Amerikába érkezésedig?

1945-ben, miután leérettségiztem, elmentem Marosvásárhelyre, elsősorban azért, hogy találkozzam egy holokauszttúlélővel, Kohn Ernővel, aki akkor tért vissza a németországi amerikai megszállási zónában, München mellett megszervezett egyik DP-táborból⁵. Ő meggyőzött arról, hogy Amerikába csak ezen a zónán keresztül lehet kijutni. Ekkoriban éhínség, áruhiány volt Erdélyben, ami megerősített abban, hogy megfogadjam tanácsát. Elhatároztam, hogy csatlakozom hozzá, amikor visszatér ebbe a táborba. Átszöktünk a román–magyar határon, néhány napot töltöttünk a háború pusztította Budapesten. Innen továbbszöktünk az ausztriai szovjet zónába, majd Bécsbe mentünk az amerikai megszállási övezetbe. Itt a Rothschild Kórházban kaptunk szállást, amely ek-

kor a Palesztinába tartó zsidó menekültek, holokauszt túlélők egyik központja volt.

Innen átmentünk az ausztriai amerikai zónába, majd tovább a németországi amerikai megszállási övezetbe. Ainring bei Freilassingban egy DP-táborban kerültem először kapcsolatba valódi amerikai termékekkel: Hershey csokoládé, Marlboro cigaretta, tonhal, mogyorókrém. A dési és marosvásárhelyi éhezés után a mennyországban éreztem magam. Néhány héttel később beléptem a „paradicsomba”. Az amerikaiak, akik értékelték nyelvtudásomat (magyarul, románul, jiddisül, franciául, németül és angolul tudtam), egyenruhát adtak rám és elkezdtem dolgozni az American Jewish Joint Distribution Committee és az UNRRA⁴ számára, a menekültek ügyeivel foglalkoztam. Amerikai fizetést kaptam, az amerikaiak számára fenntartott üzletekben vásárolhattam és még egy motorbiciklit is szereztem. Ezzel egy időben beiratkoztam a müncheni Maximilian Egyetemre és egy sor olyan tárgyat vettem fel, amelyekről úgy gondoltam, hogy hasznosak lehetnek New Yorkban. Itt szerveztem meg, hogy mint külföldi egyetemi hallgató mehessek az Egyesült Államokba. Mint magyar vagy román állampolgárnak éveket kellett volna várnom a beutazóvízumra. Németországot Brémán keresztül 1947 decemberében hagytam el.

City University of New York (CUNY), politológia – mit tanultál, miért politológiát tanítottál?

Mint a fasizmus és a holokauszt, valamint az 1944–45-ös szovjet uralom túlélője, természetesen egyre jobban kezdtek érdekelni a társadalomtudományok. Először politológiát a müncheni egyetemen tanultam, ahol közel két évet töltöttem. A CUNY City College-ben doktoráltam 1949-ben, a PhD-fokozatot ugyancsak New Yorkban, a New School for Social Researchön (mai nevén New School University) szereztem 1952-ben. 1956-ban kezdtem tanítani összehasonlító politikatudományt a CUNY-n és 1992-ben vonultam nyugállományba. Soha életemben nem tanítottam zsidó- vagy holokauszt-vonatkozású témát. A politikatudomány és a holokauszt egyformán fontos számomra: az első biztosította a megélhetésemet, a második szívügyem és a történelmi kíváncsiság számára kihívást jelentő téma.

Amikor 1953-ban megalapították a Jad Vaset, az elsők között kapcsolódtam be egy kutatási programba a New York-i YIVO Institute

for Jewish Studies-zal együttműködve. A kutatócsoportunk egy bibliográfiai és dokumentumsorozat kiadásán kezdett el dolgozni, hogy megvessük a jövőbeli történeti-elemző munkák alapjait. Ekkor kezdtem el gyűjteni a magyarországi holokauszttal kapcsolatos könyvtári és levéltári forrásokat. A többieknek a csoportban (többségük lengyelországi és litvániai zsidó volt) más volt az érdeklődési köre. Nem sokkal ezután, miután elolvastam egy csomó színvonalatlan, téves és/vagy megtévesztő önéletrajzi, újságírói, teológiai stb. leírást és magyarázatot a holokausztról, elhatároztam, hogy felhasználom azt a szakmai tudást, forráselemző módszert, amelyet PhD-disszertációm írásakor alkalmaztam. Vagyis induktív megközelítés, tudományos módszer segítségével próbálok meg választ adni a holokauszttal kapcsolatos sok rejtélyes kérdésre. Mielőtt ehhez a munkához hozzáálltam volna, szükségesnek véltem, hogy kiadjak egy bibliográfiát (*The Catastrophe of Hungarian Jewry. A Selected and Annotated Bibliography*, 1962) és egy kétkötetes dokumentumgyűjteményt (*The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account*, 1963).

Az 1950-es évek vége óta Izraelben, Angliában, Nyugat-Németországban, Magyarországon, Hollandiában és természetesen az Egyesült Államokban kutattam a magyar és román holokauszttal kapcsolatos levéltári anyagokban. Számos országban vannak kapcsolataim történészekkel és más holokauszt-szakértőkkel, levéltárosokkal, egyetemi tanárokkal. Természetesen évről évre változik, hogy mely országok szakértőivel milyen intenzív kapcsolatban állok. Az egyetlen intézmény, amelyben csalódnom kellett, az a Jad Vase Department of the Righteous. Az az érzésem, hogy az itt dolgozók engedték, hogy az egész kitüntetési rendszerük egy kissé túlságosan is átpolitizálódjék. Ellentétben azokkal a szigorú alapelvekkel, amelyek kezdetben a „Világ Jámora” kitüntetés adományozását meghatározták, olyan emberek is megkapták ezt a megtisztelő és nagyon is vágyott kitüntetést, mint Raoul Sorban, a román Elena királynő, id. Antall József és mások is. Nincs arról példálószerű tudomásom, hogy a fentiek közül bárki is életét vagy családját életét, esetleg személyes biztonságát vagy szakmai karrierjét kockáztatta volna azért, hogy zsidókat mentse meg a holokauszt idején. Id. Antall József például nézetem szerint csak végrehajtotta főnöke, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter utasításait. Mindazonáltal

ő alapvetően nagyon rendes ember volt. De nem azért tüntették ki jóval halála után, amit 1945 előtt tett a zsidókért, hanem azért, mert fia 1990-ben miniszterelnök lett.

Min dolgozol most, mik a terveid a következő hónapokban, években?

Éppen most (1) a *The Destruction of Romanian and Ukrainian Jews During the Antonescu Era* (Hasefer, Bukarest) román kiadásán; (2) *Tanulmányok a holokausztról* (Balassi Kiadó, Budapest); (3) *Holokauszt-tanulmányok* (Láng Kiadó, Budapest); (4) sajtó alá rendezem, egységesítem azokat a résztanulmányokat, amelyeket az egyes megyékről küldtek a *The Geographic Encyclopedia of the Holocaust in Hungary* c. tervezett kötethez; (5) kisebb cikkeket és recenziókat írok. Sok adminisztratív és tudományos munkával jár a *CUNY Holocaust Institute* igazgatói állása is: előadások tartása, a Winter Fund-

hoz beérkező pályázatok elbírálása, konferenciák szervezése stb. Most éppen még csomagolási feladatok is hárulnak rám: az *összes levéltári anyagomat a United States Holocaust Memorial Museumnak* adományoztam. Ugyanezt tettem a holokauszttal kapcsolatos összes könyvemmel. Mindezt a jövőben az érdeklődők megtalálhatják Washington D.C.-ben, az USHMM-ben a „Randolph L. Braham Collection Record Group 52” szám alatt.

JEGYZETEK

¹ Randolph L. Braham professzort eredetileg Ábrahám Adolfnak hívták. (Néhai Völgyes Iván szíves szóbeli közlése – K. L.)

² A két utolsó kérdést Dr. Molnár Judit tette fel.

³ DP – Displaced Persons – Hontalan, vagyis deportált vagy elmenekült személyek részére megszervezett táborok. (K. L.)

⁴ UNRRA – United Nations Relief and Rehabilitation Administration – Egyesült Nemzetek Segély- és Rehabilitációs Hivatala

Randolph L. Braham a Múlt és Jövőben

- **Randolph L. Braham:** Antiszemitizmus- és holocaust-felfogások a posztkommunista társadalmakban. [Tanulmány.] (Ford. Szalai Miklós.) Ú. f. 3. évf. 1992. 4. sz. 95–103. l.
- **Randolph L. Braham:** A Holocaust Magyarországon. Oknyomozó elemzés. [Tanulmány.] (Ford. Hernádi Miklós.) Ú. f. 5. évf. 1994. 2. sz. 12–19. l.
- **Hernádi Miklós:** A magyar Holocaust – végérvényes kiadásban. Címváltozat: Randolph Braham új Magyar Holocaustjáról [Recenzió.] Ú. f. 7. évf. 1996. 2. sz. 73–74. l.

- **Randolph L. Braham:** A holocaust a náci csatlós államokban. Összehasonlító elemzés. [Tanulmány.] Ú. f. 7. évf. 1997. 3. sz. 101–109. l.
- **Heller Ágnes:** A holocaust Tinódiája. Randolph L. Braham: a népirtás politikája. [Recenzió.] Ú. f. 7. évf. 1997. 4. sz. 105–110. l.
- **Miskolczy Ambrus:** Randolph L. Braham: Román nacionalisták és a holocaust. [Esszé-recenzió.] Ú. f. 8. évf. 1998. 4. sz. 114–117. l.
- **Randolph L. Braham:** A Vatikán: emlékezés:és felejtés. A katolikus egyház és a zsidók a náciizmus korában. [Tanulmány.] (Ford. Félix Pál.) Ú. f. 9. évf. 1999. 1. sz. 18–38. l.
- **Randolph L. Braham:** Magyarország keresztény egyházai és a holokauszt. [Tanulmány.] (Ford. Félix Pál.) Ú. f. 10. évf. 2000. 3–4. sz. 43–60. l.

A Múlt és Jövő szerkesztősége szeretettel és tisztelettel köszönti a holokauszt magyar történetének krónikását, történetünk legszomorúbb eseménye emlékeinek összegyűjtőjét, rendszerezőjét, s nem utolsósorban barátunkat és rendszeres munkatársunkat 80. születésnapja alkalmából. S még hosszú, munkával, alkotással teli boldog éveket kívánunk neki.